

Az „utolsó csatlós,” avagy kísérlet Magyarország kollektív megbélyegzésére

A második világháborút követő években Magyarországot többször is úgy ábrázolta a kommunista sajtó, mint a náci Németország „utolsó csatlósát,” úgy mutatta be, mint azt az államot, amelyik a legtovább kitarzott a tengelyhatalmak oldalán.¹ Tény, hogy az 1944. március 19. előtti magyar politikai vezetés évekig halogatta a háborúból való kilépést, s mire Horthy Miklós kormányzó és köre erre végre rászánta magát, már késő volt. Berlin tudomást szerzett a kiugrási kísérletről, s gyorsan cselekedett: a magyar kormányzót Hitler parancsára elmozdították az állam éléről, majd hatalomra segítettek a Harmadik Birodalom melletti végső kitarzást szorgalmazó nyilasokat. Ők már valóban „utolsó csatlósoknak” számítottak, bár ez a jelző elmondható még a feltétlen németbarátságáról ismert Imrédy Béláról vagy Sztójay Döméről is. Azt sem lehet letagadni, hogy a Magyar Királyság szervei, hatóságai jelentősen közreműködtek a második világháború bűneiben, így a magyarországi zsidóság meghurcoltatásában, csaknem teljes kiirtásában is.

Az 1944–1945-ben hazatért magyar kommunista vezetők retorikájukban tudatosan mellőzték a magyar élet háború előtti és alatti németellenes és nemzeti elkötelezettségű hagyományait, pl. Szárszó jelentőségét, helyette széles körben kezdték terjeszteni az „utolsó csatlós” teóriáját. A kommunista pártvezetők a ki-

PÁL ZOLTÁN (1987) doktorjelölt történész. Kötete: *Az Eötvös Kollégium. Elitképzés a népi demokráciában, 1956–1984* (2013).

1 Ld. pl. L. G.: Szabad ország. *Szabad Nép*, 1945. április 5., 1; Losonczy Géza: A Dunamedence új arca. *Szabad Nép*, 1945. június 26., 1; A Szovjetunió a méltányos magyar békekötésért. *Szabad Nép*, 1945. szeptember 20., 1; Fogarasi Béla: Világháború, békeelőkészítés és nemzeti kérdés. *Társadalmi Szemle*, 1946, 3, 184–193, 185.; Baranyi Gyula: Március 19. tanulságai. *Szabad Föld*, 1946. március 24., 5; Révész Gy. István: Felszabadulás. *Új Dunántúl*, 1946. április 4., 1; Gerő Ernő elvtárs: Hazaárulást követ el, aki most a demokrácia ellen fellép! *Szabad Nép*, 1946. szeptember 22., 5; Horváth Márton: Újra büszkék lehetünk a magyar névre. *Szabad Nép*, 1947. június 5., 3–4; Páratlan lelkesedéssel. *Szabad Nép*, 1948. március 18., 1; Máté György: A Szabad Népről. *Szabad Nép*, 1948. október 24., 7; A magyar külpolitika útja. Rajk László elvtárs előadása az MDP Politikai Akadémiáján. *Szabad Nép*, 1949. február 11., 3 stb.

fejezést tudatosan – bár időnként következetlenül² – az egész magyar népre, a magyar nemzetre vonatkoztatták. A kollektív bűnösség, a „bűnös magyar nép,” a „fasiszta nemzet” hamis képének súlykolásával a Magyar Kommunista Párt (MKP), illetve a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetősége ezzel több célt akart elérni. Egyrészt így akarta biztosítani saját legitimitációját (önmagát úgy ábrázolva, mint azt az élcsapatot, amely képes elvezetni a „fasiszta” magyarságot a demokráciába, a szocializmusba, végső soron pedig a kommunizmusba). Másrészt az indokolatlan büntudat szításával kiválóan lehetett igazolni a szovjet megszállást is, illetve el lehetett fogadtatni a nemzettel, hogy hazánknak – „bűnös” volta miatt – nincs joga az 1938 után visszacapott/visszaszerzett történelmi területeihez, vagyis el kell fogadni az 1947-es párizsi békeszerződést.³ Az 1945-öt követő évtizedekben sokan tudatosan, még többen átgondolatlanul alkalmazták a kifejezést a magyarságra. Szándékkal vagy a nélkül, de jelentősen hozzájárultak ezzel a nemzettudat torzulásához. Írásomban ezt a folyamatot kívánom vázlatosan bemutatni.

Az „utolsó csatlós” legendájának megszületése

Biztosan nem tudjuk, ki használta először Magyarország, a magyar nemzet vonatkozásában a „Hitler utolsó csatlósa” kifejezést. Van olyan vélemény, hogy sokan már az ország német megszállása előtt óvtak attól, nehogy Magyarország a Harmadik Birodalom „utolsó csatlósának” sorsára jusson.⁴ Bizonyos, hogy a londoni rádió Szálasi Ferenc hatalomra kerülése előtt hazánkat már „Németország utolsó csatlósaként”, illetve „rekord csatlósaként” emlegette.⁵ A kifejezést a moszkvai rádió is használta,⁶ s a Kreml utasítására került bele az a mondat a Magyar Kommunista Párt programjába, hogy „Magyarország a hitleri

2 Ld. pl. A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata. *Társadalmi Szemle*, 1948, 4–5, 249–265, 254. Rév István szerint a kommunisták szándékosan használták következetlenül a kifejezést, az „utolsó csatlós” stigmáját a pillanatnyi érdekeiknek megfelelően tudták kiterjeszteni vagy éppen leszűkíteni, Rév István: *Ellenforradalom. Beszélő*, 1999, 4, 42–54, 49.

3 Magyarország II. világháborús szerepéről. Kállay Miklós beszélgetése a német követvel, 1942. november 12. Közreadja Szinai Miklós. *História*, 1992, 9, 16–18, 16.; Korom Mihály: A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944 őszi megbeszélései a programkészítésről. *Múltunk*, 1993, 1, 114–133, 115.; Tamasi Mihály: *Társadalmi és politikai változások Szegeden 1939–1949 között*. Szeged, 2004, Bába Kiadó, 50; Frank Tibor: A magyar külpolitika angolszász orientációja a második világháború előtt és alatt. *Külvégi Szemle*, 2006, 1–2, 253–265, 253.

4 Pamlényi Ervin: Önismeret és illúzió. Illyés Gyula új drámájáról. *Magyar Nemzet*, 1963. április 20., 4; Sárközy Réka: A befejezetlen múlt filmjei. Történelmi dokumentumfilm Magyarországon 1988-ig. *Kádárizmus átereszek*. Szerkesztette Kozák Gyula. Budapest, 2010, 1956-os Intézet, 303–335, 322.

5 Magyarország közvetlen invázió veszélye előtt áll. *Rádiófigyelő*, 1944. szeptember 22.; Nem erősítették meg a magyar fegyverszünetről szóló hírt. *Rádiófigyelő*, 1944. október 13.

6 A budapesti hitleristák a katasztrófa szélére vitték Magyarországot. *Rádiófigyelő*, 1944. október 12.

Németország utolsó csatlósa maradt”.⁷ (Ezt a vádat Gerő Ernő is felhozta 1944. november 9-ei, az MKP KV és a szegedi, hódmezővásárhelyi, orosházi, makói titkárainak együttes értekezletén.)⁸ A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapjainak cikkírói is számos alkalommal használták a kifejezést.⁹

Az „utolsó csatlósság” szégyenbélyegét azonban leginkább Révai József, a kommunista párt fő ideológusa sütötte rá a nemzetre. „A magyarkodók ellen” címmel írt 1946-os cikkéből¹⁰ világosan kiderült, hogy az MKP saját legitimitációjának megteremtésére kívánta felhasználni a vádat. Révai élesen elítélte a két háború közti politikai rendszert és egyben a magyar társadalmat is. Szerinte a Kállay-féle hintapolitikának „köszönhetjük, hogy március 20-án (helyesen: 1944. március 19-én – P. Z.) és október 15-én védtelenek voltunk a német erőszakkal és a nyilas puccsistákkal szemben, hogy Hitler csatlósainak sorában szégyenszemre utolsónak maradtunk, hogy a német fasizmus fölötti győzelemhez csak munkával járultunk hozzá, de vérrel nem.” Igaz, egy-két bekezdéssel később ugyan elismerte, hogy volt néhány hazafi – Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Kiss János altábornagyot nevezte meg –, aki életét adta a magyar szabadságért, de úgy vélte: mártírjaink tiszteletét nem szabad azonosítani a „legendaköltéssel”.¹¹ Révai ugyanis szándékosan alábecsülte a magyarországi ellenállási mozgalmak tevékenységét, s ezzel párhuzamosan jelentősen felértékelte a szomszéd és más népek partizánakcióit:¹² „A belga, a dán, a holland nem volt kis nép? És a német támadásra mégsem behódolással, hanem kivont karddal felelt. [...] a szlovákok megcsinálták a besztercebányai felkelést, amely minden fogyatékosága ellenére dicső nemzeti harc volt, a szlovák történet legszebb fejezete. [...] a románok nem hintázták bele országukat a megsemmisülésbe, hanem fegyverrel mertek a németek ellen fordulni, meg tudták védeni fővárosukat és 14 hadosztállyal vettek részt a Hitler elleni harcban.”¹³ Révai cikké-

7 *Magyarországi pártprogramok, 1944–1988.* Összeállította, szerkesztette, a bevezetőt írta, és a jegyzeteket készítette Balogh Sándor és Izsák Lajos. Budapest, 2004, ELTE-Eötvös Kiadó, 10. A „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. Az MKP javaslata” c. dokumentum – melynek végső formája Gerő Ernőnek és Révai Józsefnek köszönhető – 1944. november 30-án jelent meg a szegedi *Néplap* hasábjain. Az „utolsó csatlósról” szóló mondat használatát Georgi Dimitrov bolgár kommunista vezető javasolta a magyar moszkovitáknak, Baráth Magdolna: *Levelek a frontról, 1944.* Rákosi Máttyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. *Századok*, 1998, 3, 633–716, 696–697. Ld. még Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, 2011, ÁBTL–Rubicon, 37.

8 Tamasi Mihály: *Társadalmi és politikai változások Szegeden...* i. m. 50.

9 Pl. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány névsora és pártállása. *Új Dunántúl*, 1944. december 27., 1; Sz. I.: *Fegyverszünetet... Délmagyarország*, 1945. január 24., 1 stb.

10 Révai József: *A magyarkodók ellen.* *Szabad Nép*, 1946. január 13., 1.

11 Uo.

12 Ezt egyébként már 1944. november 19-i szegedi beszédében is megtette: Tamasi Mihály: *Társadalmi és politikai változások Szegeden...* i. m. 50.

13 Révai József: *A magyarkodók ellen*, i. m.

ben szándékosan csúsztatott: az 1944. március 19-étől létező magyarországi báb-államot nem a többi megszállt ország kollaboráns kormányaival (a szlovák Jozef Tiso, a horvát Ante Pavelić vagy a norvég Vidkun Quisling által irányított vezetőréteggel) hasonlította össze, hanem a jugoszláv, az olasz, a norvég vagy a dán ellenállási mozgalmakkal. Emellett teljes mértékben összemosta a német megszállás előtti, utáni és a Szálasi-puccsot követő magyar államberendezkedést, mintha azok között semmilyen különbség nem lett volna. S nem tett különbséget a Horthy-kori kormányok, a nyilaskeresztesek és a lakosság tevékenysége között sem, azt sugallva, hogy a magyarságnak mintegy „kollektív bűne” volt az „utolsó csatlósság”.

A moszkovita Révai természetesen a Kreml geopolitikai érdekeire is figyelt. Pontosán tudta, hogy a Szovjetunió nem fogja támogatni Magyarország területi igényeit, nem fogja engedni a trianoni békediktátum részleges módosítását sem Budapest javára. (Sőt a további országcsönkítés mellé állt: a „pozsonyi hídfő” Csehszlovákiához csatolásával még az 1920-as állapothoz képest is csökkent az ország területe.) A szovjet vezetést kiszolgáló Révai említett cikkében kifejtette, hogy Magyarországnak nincs joga az 1920-as államhatárokat a néprajzi határokhoz igazítani, mert egy nemzet „önrendelkező joga, beleértve nemzeti államhoz és néprajzi határaihoz való jogát, nem egyszerűen veleszületett »természetjog« [...]”, egy nemzetet kizárólag a demokráciáért vívott harca alapján lehet mérlegre tenni. Révai szerint a magyarság ebben a tekintetben könnyűnek találtatott. Mivel szerinte „mi maradtunk utolsóknak még Hitler csatlósainak sorában is”, ezért le kell mondanunk területi követeléseinkről (sőt általában a nemzeti követelések érvényesítéséről is), Magyarország elsődleges feladata „a reakcióval való leszámolás”.¹⁴ A kommunisták tehát teljes mértékben elvetették az etnográfiai határok követelését – ellentétben más politikusokkal, pl. a parasztpárti Kovács Imrével, akit Révai említett írásában támadott is ezért – s az „utolsó csatlós” mivoltunk miatt azt hangoztatták: „örüljünk, ha a trianoni határokat fenn tudjuk tartani”.¹⁵

Révai József 1946 elején megjelent írása meghatározta a későbbiekben az „utolsó csatlós” legendájával kapcsolatos toposzokat. Az általa használt eszközök (a II. világháborús magyar ellenállás lebecsülése, a „bűnös nemzet” képe, a „kiérdemelt, jogos” büntetés, az állam–ország–nép kifejezések összemosása) alapvetően befolyásolták a „magyarság kollektív felelősségének” narratíváját. Révai¹⁶ mellett Rákosi Máttyás is többször használta a kifejezést írásai-ban/beszédeiben, természetesen környezete is hamar átvette.¹⁷ A kommu-

14 Uo.

15 Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 153.

16 Révai József előadása Bécsben. *Külföldi-Belföldi Hírek*, 1946. február 15.

17 Centenáris nagygyűlés az országháza előtt. *Külföldi-Belföldi Hírek*, 1948. március 15.; Rákosi Máttyás: A népi demokrácia néhány problémájáról. *Társadalmi Szemle*, 1949, 1, 1–6, 5; Pünkösti Árpád: Lobogjon jobban! Rákosi Máttyás mondta volt... *Társadalmi Szemle*, 1992, 4, 57–69, 60.

nistákkal szövetséges politikusok – pl. Szakasits Árpád SZDP-főtitkár¹⁸ – is többször úgy beszéltek Magyarországról, mint a Harmadik Birodalom „utolsó csatlósáról”.

Ám a vádat nemcsak a politikusok, hanem olyan nagy tekintélyű értelmiségiek is használták, mint az ország legismertebb történésze, az akkor már moszkvai követté kinevezett Szekfű Gyula. A két háború közti Magyarország egyik legolvasottabb historikusa *Forradalom után* című 1947-es művével igyekezett megerősíteni az 1944–1945-ben létrejött új politikai rendszer legitimitását, csak-hogy ezáltal hozzájárult az „utolsó csatlós” sztereotípiájának rögzüléséhez is. Nemcsak az 1940-es évek első felének politikai vezető rétegét, hanem a társadalom igen széles köreit is megvádolta: „...sokáig, sokhelyütt még ma is mint a gyűlöletes hitleri barbárság utolsó kiszolgálóit néznek le bennünket” – írta Szekfű. „Mindezzel szemben csak akkor lehetne védekeznünk, ha ez a vezető osztály [...] csak vékony réteg lett volna, élesen elválasztva a nemzettestől. Sajnos, tudjuk, hogy nem ez volt a helyzet. Az államhatalmat kezükben tartók nézetei széles körökben találtak rezonanciára: vakságukban, éretlen korlátolt-ságukban, megokolatlan, sőt nemzetileg káros érzéseikben, németrajongásukban, zsidógyűlöletükben, angol- és oroszgyűlöletükben osztozott a középosztály nagy része, az iparos világban sok-sok kisember, egészen a péklegényekig, a fővárosi üzemek alkalmazottaiból igen sokan, sokféle foglalkozásbeliek [...]. Így történt, hogy felsőházi tagoktól kis inasokig, a magyar társadalom egész spektruma elbarnult [...].”¹⁹ Szekfű nem fejtette ki, hogy mire alapozta ezeket az állításait, ettől függetlenül írása az „utolsó csatlós” elmélet híveinek körében csakhamar óriási népszerűségre tett szert.

A sztereotípiát a Rákosi-korszakban is tovább élt, többször is szerepelt helyi párt- és állami vezetők, testületek megbeszélésein. A kommunisták gyakorlatilag a szemére vetették a nemzetnek, hogy nem küldte csatasorba az összes magyart a Wehrmacht ellen, a „felszabadulás” ebből kifolyólag Sztálin „ingyen ajándéka” volt, amiért hazánk hálával tartozik. Ebből logikusan következett, hogy az 1947-es párizsi békeszerződés méltányos és teljes mértékben igazságos volt Magyarországra nézve.²⁰

A totális diktatúra időszakában (1949–1953) gyakorlatilag esélytelen volt a „bűnös nemzet”, az „utolsó csatlós” tételeit megkérdőjelezni. Ezen legfeljebb úgy

18 Mi az Atlanti Charta elvi alapján állunk – mondotta Szakasits Árpád elvtárs pártunk ferencvárosi pártnapján. *Népszava*, 1946. augusztus 15., 7.

19 Szekfű Gyula: *Forradalom után*. [Budapest], 1983, Gondolat, 53–54.

20 1955 decemberében pl. az MDP Pest megyei Bizottságának egyik jelentése szerint „Magyarország a hitleri Németország utolsó csatlósa maradt. Amíg pl. Románia, Bulgária hadosztályai részt vettek a Németország elleni harcban addig Magyarországon a KP. [Kommunista Párt – P. Z.] által irányított partizánvékenységen kívül az egész nemzet nem harcolt Hitler ellen. Ezért a Békeszerződést [a] Szovjetunió és Magyarország helyesnek találta és elfogadta.” Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Pest Megyei Levéltára XXXV. 1/39-j. ó. e. 1955–1956. Jelentés az ifjúság közötti munka megjavításáról, 116.

lehetett volna enyhíteni, ha az állampárt vezetősége elismeri: Magyarországon is volt jelentős katonai ellenállás a német csapatokkal szemben, vagy legalábbis érezhető volt a passzív rezisztencia. Ám a Moszkvából jövő Rákosi-csoport szemében még azok a kommunisták is gyanúsak voltak, akik tényleges partizántevékenységet folytattak a német hadosztályok ellen. A koncepciós perekben sok egykori ellenállót ítélték el, még az önálló Partizánszövetséget is megszüntették (beolvasztották a Szabadságharcos Szövetségbe), az ellenállási mozgalmak kutatása gyakorlatilag megszűnt.²¹ Rákosiék azt sugallták, hogy az 1944–1945-ös magyar ellenállás nemcsak jelentéktelen, hanem valójában „áruló” is volt, ezzel is igyekeztek lejáratni a „hazai kommunistákat”, elsősorban a koncepciós eljárás után kivégzett Rajk Lászlót.²²

A hazai ellenállási mozgalmak kutatására – s ezáltal közvetetten az „utolsó csatlós” kép finomítására – csak az 1953 utáni enyhülés alatt nyílt lehetőség. Ekkor már a felsőbb pártállami vezetésnek is kellemetlen volt, hogy évekig egyoldalúan súlykolták a magyarok bűnösségét. Földes László, a Rákosi Mátyás nevét viselő csepeli vasmű párttitkára például így beszélt 1954 decemberében a Budapesti Pártbizottság ülésén: „Mi [...] régebben is állandóan aláhúztuk és aláhúzzuk, hogy mi Hitler utolsó csatlósai voltunk. Ez tény, ezt tagadni nem lehet. [...] Valahogy úgy vetjük fel, mintha a magyar népnek szégyenkeznie kellene a Horthy fasizmus 25 esztendeje miatt. [...] Akik abban az időben itt éltek, és mi majd mindannyian itt éltünk, tudjuk, hogy a magyar népet nem volt olyan könnyű, nem volt olyan egyszerű berántani a Szovjetunió elleni háborúba. [...] itt éltem a munkások között és ismertem hangulatukat. Tudom, hogy gyűlölték a Szovjetunió elleni háborút. Van egy másik momentum is, 1945-ben felállítottunk itt két hadosztályt, amely a Hitler elleni háborúhoz csatlakozott. Erről a hadosztályról mi egy árva szót sem szólunk, pedig nem rajtunk, nem azokon a katonákon múlt, hogy ők nem kerültek harcba, mert közben a németek letették a fegyvert. Mi ezt nem használjuk fel a nemzet önbecsülésének fokozására. Ezeket és még számos tényezőt szerintem fel kell használni. Az a 25 esztendő sem volt a nép életében sötét folt, a burzsoázia, az arisztokrácia számára igen, de a nép életében nem.”²³ Földes nem véletlenül sugallta, hogy érdemes lenne megkezdeni a hazai kommunista partizántevékenység feltárására irányuló vizsgálatokat, hiszen 1944-ben ő maga is részt vett a fegyveres ellenállásban. Az általa kívánatosnak tartott kutatásokra azonban még évekig várni kellett.

21 Gazsi József: Eredmények és feladatok az antifasiszta ellenállási mozgalom kutatásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979, 2, 293–307, 294.

22 Boldizsár Iván: Március tizenkilencedike. *Kortárs*, 1984, 5, 759–776, 768.

23 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV. 95. a. 11. ő. e. Jegyzőkönyv a Budapesti Pártbizottság 1954. december 17-i üléséről, 64–65.

Az „utolsó csatlós” kifejezés használata a Kádár-korszakban

Az 1956-os forradalommal a magyarság ismét kivívta a nyugati közvélemény elismerését. A szovjet rendszerrel szembeni első átfogó felkelés – ha el nem is felejtette – jelentősen meggyengítette az „utolsó csatlós” stigmáját terjesztők erejét.²⁴ Sajnos, Magyarországon a szabadságharc leverése évekre elhalasztotta a kérdéssel kapcsolatos tisztázó vitákat. Az „utolsó csatlósság” ekkorra már olyannyira berögzült tétellé vált a hazai hatalmi körökben, hogy a legtöbb pártállami vezetőnek eszébe sem jutott megkérdőjelezni. Az uralmi rend legfelsőbb irányítói – pl. Marosán György – beszédeikben ugyanúgy kiterjesztették a fogalmat Magyarországra, mint a helyi hatalmi szervek tagjai – néha még arra is sajnálták a fáradságot, hogy legalább kicsit máshogy beszéljenek a kérdésről.²⁵ A kádári diktatúra sajtója továbbra is rendre azt hangsúlyozta, hogy a magyarság Hitler utolsó szövetségeseiként harcolt a Szovjetunió ellen, a Vörös Hadsereg ennek ellenére nem ellenségként, hanem barátságos „felszabadítóként” érkezett 1944-ben hazánkba.²⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néhány jelentős ideológiai dokumentuma is használta a kifejezést, pl. az 1959-ben kiadott *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* című anyag is („Magyarország a hitleri Németország utolsó csatlósa volt, uralkodó osztályainak esztelen bűnéből a végsőig kitarzott a német fasizmus mellett.”).²⁷ Ehhez a pártdokumentumhoz egyébként felhasználták Szekfű Gyula *Forradalom után* című írását is. Magától értetődő, hogy a sztereotípiát ugyanígy használták a pártállami sajtón kívül is a szakmai és egyéb lapokban, folyóiratokban, kiadványokban.²⁸

24 Frank Tibor: John Flournoy Montgomery (1878–1954). John Flournoy Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, 2004, Zrínyi Kiadó, 7–26, 23; Mink András: Másik pillantás a hídról. *Beszélő*, 2006, 6, 16–23, 19.

25 Pl. Marosán György 1957. április 4-én az Operaházban elmondott szavait egy évvel később szó szerint megismételte a XIX. kerületi tanács munkatársa, ld. Marosán György: A mi hatalmas táborunk oldalán van a nép igazsága, jövője. Díszünnepség felszabadulásunk évfordulójának előestéjén. *Népakarat*, 1957. április 4., 1–3, 1 és BFL XXIII. 219. a. 1/62. köt. A kerületi Népi Ellenőrzési Bizottság megválasztása („ellenforradalom” okozta erkölcsi és anyagi károk, 1958. március 28.), 30.

26 Siklós, 1943. február 2. *Délmagyarország*, 1958. február 2., 3; Ünnepi tanácsülés Szekszárdon, a város felszabadulásának 14. évfordulóján. *Tolna Megyei Népujság*, 1958. december 2., 1.

27 *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* (Tézisek). *Társadalmi Szemle*, 1959, 8–9, 11–39, 28.

28 Ld. pl. Balázs Béla: A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi, forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. *Századok*, 1957, 1–4, 297–325, 300; Balázs Béla: A Horthy-fasizmus társadalmának és ideológiájának néhány jellemző vonása. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. Szerkesztette Szabó Imre. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó, 97–116, 97; Rózsnayó Ágnes: 1944. október 15. A Szálasi-puccs történetéhez (II. rész). *Századok*, 1959, 5–6, 871–892, 892; Benyák György: Május 9., a Győzelem Napja. *Honvédségi Szemle*, 1960, 4, 69–72, 71.

A kádári politika ezúttal is élt gyakran alkalmazott módszerével: a „rég, bűnös múltat, a Horthy-rendszert” szembeállították az „új, pozitív, szocializmust építő jelennel”, hangsúlyozva, hogy bár „mi voltunk Hitler utolsó csatlósai”, de a jelenben már „a haladás élvonalában járunk, az emberiség jövőjének úttörői között”.²⁹ Az 1960-as évek első felében azonban végre kezdtek olyan vélemények is megjelenni, amelyek differenciáltan kezdték alkalmazni az „utolsó csatlós” fogalmát. Elsősorban Korom Mihály történész nevét kell említenem, aki 1964. május 27-én, a Magyar Történelmi Társulat szolnoki országos vándorgyűlésén tartott előadásában kijelentette: az „utolsó csatlós” „nem a magyar népre, hanem Horthyékra vonatkozik, az ő felelősségüket növeli”. Korom – akkor a Történelmi Társulat titkára – hangsúlyozta azt is, hogy 1944 nyarán a románok katonailag jóval könnyebb helyzetben voltak a háborúból való kiugrást illetően, mint a magyarok ugyanazon év őszén.³⁰ Ugyanezen a rendezvényen Pintér István is kifejtette véleményét a kérdésről. A kiugrási kísérlet kudarcáért egyértelműen a magyar tábornoki kart tette felelőssé (leszámítva Kiss János altábornagyot, aki mindent megtett a fegyverszünetért), valamint a háborús kabineteket, igaz, Pintér – Révaival ellentétben – már nem mosta össze teljesen a Bárdossy-, Kállay-, Sztójay-, Lázár- vagy a Szálasi-kormányokat. Sőt elismerte, hogy „a Kállay-kormány is tett bizonyos lépéseket, hogy [...] a Horthy-rendszert a rohamosan süllyedő hajóról még idejében révbe vezesse”. A hintapolitika azonban szerinte „mindvégig megmaradt a külpolitikai tapogatódzás, az antifasiszta világkoalíció nyugati szárnya egyes diplomatáival való tárgyalgatás vonalán és az országon belül szép keveset tett annak érdekében, hogy az általa elképzelt kiugrásnak bizonyos realitást is kölcsönözzön”.³¹

A hatvanas évek közepétől a magyar történelmi munkákban már általában óvatosabban kezelték az „utolsó csatlós” kifejezést, azt nem az egész magyar társadalomra, hanem az 1944-es magyar politikai és katonai elitre vonatkoztatták.³² A Hadtörténelmi Levéltár megkezdte az ellenállási mozgalom iratainak szervezettebb összegyűjtését és tudományos feldolgozását is. Ennek kapcsán hangsúlyozta 1965-ben Gazsi József, hogy a feltárt források „lehetővé teszik, hogy »utolsó csatlós«-i szerepünket – amelyet talán túlságosan gyakran és sokszor szükségtelenül is hangoztatunk – árnyaltabban és differenciáltabban rajzolhassuk meg”.³³

29 Szabadságunk születésnapján. *Komárom Megyei Dolgozók Lapja*, 1962. április 4., 1.

30 A Magyar Történelmi Társulat hírei. *Századok*, 1964, 4, 863–873, 871.

31 Pintér István: Magyarország az utolsó csatlós szerepében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1964, 3, 463–469.

32 Pl. Gáldonyi Béla: Adalékok Baranya és Pécs felszabadításának történetéhez. *A Janus Pannoniusz Múzeum Évkönyve*, 1964. Szerkesztő Dankó Imre. Pécs, 1965, Janus Pannoniusz Múzeum, 313–325, 315.

33 Gazsi József: A Hadtörténelmi Levéltár kezdeményezése az ellenállási mozgalom dokumentumainak összegyűjtésére és feldolgozására. *Levéltári Szemle*, 1965, 1–2, 238–243, 243.

A történészekkel nagyjából egyidőben a tömegsajtó is óvatosabban kezdte kezelni a kifejezést, kimondva, hogy „Horthyék” voltak a Harmadik Birodalom utolsó csatlósai, s nem a magyar nép.³⁴ Kériné Sós Júlia oktatásszociológus már egyenesen azt írta a *Kortárs* 1966/9. számában megjelent visszaemlékezésében, hogy „Éveken át a rosszullét környékezett, ha valahol beszédben azt hallottam, hogy »mi, magyarok Hitler utolsó csatlósai voltunk«. Megrendítő önvád, bűnbánat nyilatkozhat meg ezekben a szavakban, ha valaki kimondja: »én a gyilkosok csatlósa voltam«. De ne használja a fejedelmi többest, ne fröcsköndözzön a piszkot szerteszét. Egymás után jutnak eszembe a példák, amikor tanáraink a maguk kis szűk körén belül, de mégis szembehelyezkedtek az akkor győzelmi csúcspontján álló, világhódító hitleri hatalommal.”³⁵ S más lapokban is elkezdtek megjelenni olyan írások, amelyek kiemelték: az 1945 előtti uralmi rend bűnei miatt igazságtalan egy egész népet negatív színben föltüntetni.³⁶ A párt-szervek azonban sok helyen lassabban váltottak. A hatvanas évek végén még lehetett hallani olyan beszédeket, hivatalos állásfoglalásokat, hogy a magyar nép Berlin „utolsó csatlósaként” a szabadságot „ajándékba kapta”.³⁷

A történettudomány mellett a szépirodalom tett nagyon sokat azért, hogy az „utolsó csatlós” stigma ne mérgezzé tovább a közgondolkodást. A legfontosabb művet e téren Illyés Gyula alkotta meg. Már 1945-ben foglalkozott a gondolattal, hogy drámát írjon azokról a magyar kisemberekről, akik átérték a második világháború borzalmaikat, és emberek maradtak az embertelenségben. A Rákosi-korszak elején azonban félretette a művet, pontosan tudta, hogy azt úgysem engednék publikálni. „Abban az időben – írta később – a »személyi kultusz« világnézete Magyarországot afféle anatómia alá helyezte. Mert ő volt »Hitler utolsó csatlósa«. [...] Igényes baloldali, sőt magukat marxistáknak hívó írók közöltek fogalmazványt, mondtak beszédeket – a magyar értelmiségnek, majd magának a nemzetnek »kollektív bűné«-ről, megérdemelt közbűnhődéséről.”³⁸ A felháborodás végül arra készítette, hogy befejezze művét, ezért 1958-tól ismét dolgozni kezdett rajta. Célja az volt, hogy a lehető legszélesebb körben elhíthesse: nincsenek bűnös népek. Az „utolsó csatlós” szólam szerinte „azt a tényt csavarja át, hogy Magyarországot a hitleristák fegyveres betöréssel épp utolsóul tiporták le, quislingekül ide már klinikai kórtünetű elmebetegeket telepítve. Avult tankönyvben található még az a módszer, amely a népek történelmét

34 Sz. V.: 1944. október 15. *Petőfi Népe*, 1964. október 15., 2.

35 Kériné Sós Júlia: Két iskolaév (1938–1940). *Kortárs*, 1966, 9, 1451–1460, 1458.

36 Urbán Ernő: Eleven történelem. *Új Tükör*, 1969. augusztus 19., 11–12, 12; Keserű Ernő: A hazafias nevelés. *Magyar Nemzet*, 1969. október 25., 1; Negyvenötösök. *Észak-Magyarország*, 1970. február 25., 1; Emlékük előtt... 29 éve szabad Budapest. *A Jövő Mérnöke*, 1974. február 16., 1.

37 MNL Békés Megyei Levéltára XXXV. 17. doboz, 336. ő. e. Jegyzőkönyv a Magyar Szocialista Munkáspárt Békés megyei Bizottsága és Békés Megye Tanácsa 1969. október 6-án tartott ünnepi együttes üléséről, 5.

38 Illyés Gyula: Malom a Sédén. Uő.: *Drámák*. Második kötet. Dózsa György, Malom a Sédén, Kegyec, Különc, Bolhabál. Budapest, 1969, Szépirodalmi Könyvkiadó, 143–269, 145–146.

a királyok cselekedeteivé szimplifikálja, olyannyira, hogy még magát az időt is azok uralkodási ideje szerint tagolja”.³⁹

A megszületett mű *Malom a Séden* címmel vonult be a magyar irodalom történetébe. A dráma olyan fiktív, névtelen magyar hősokeket mutat be, akik 1945 tavaszán különféle módokon vették fel a küzdelmet a nációkkal, illetve általánosságban az embertelen Gonosszal. Illyés azt kívánta bemutatni, hogy ez a humanus, szolidáris, önfeláldozó magatartástípus ugyanúgy létezett akkor Magyarországon, mint az összes többi háborúzó államban.⁴⁰ A drámát már 1958 őszén befejezte a szerző, de nem kerülhetett színpadra. Legelőször 1963 áprilisában jutott el a szélesebb olvasóközönséghez a *Kortárs* hasábjain (s csak 1970-ben mutathatták be Veszprémben).⁴¹ A mű történetfelfogásáról Pamlényi Ervin történész írt cikket a *Magyar Nemzet*-ben. A kommunista állampártot (és állambiztonságát)⁴² mindig híuen kiszolgáló historikus azért támadta a dráma miatt Illyést, mert az író – mondjuk úgy – „az olvasónak az akkori [német megszállás alatti – P. Z.] értelmiség felelősség alól való felmentését sugallja”. Pamlényi szerint ugyanis létezett ugyan „értelmiségi ellenállás” a náci/nyilas uralom alatt, de csak elenyésző mértékben. „A nagy többség közömbösen, nemhogy népe, de még saját igazi érdekeit sem ismerve fel, várt – tétlenül, közönyösen nézte előbb a viharfelhők gyülekezését, majd magát a pusztulást, s még akkor is alig riadt fel, mikor a villámok már a szomszéd házát is felgyújtották. Ez volt a leg-többek bűne.” Majd hozzátette azt a Babits-sort, hogy „Vétkesek közt cinkos, aki néma.” Pamlényi Ervin tehát cikke végén azt sugallta, hogy a magyar társadalom többsége közönyös, bűnös emberekből állt. Ehhez ő is Szekfű Gyula *Forradalom utánját* idézte.⁴³ Pamlényi írása jól tükrözi az 1960-as évek magyar kommunista vezetőinek és kiszolgálóiknak ambivalens viszonyát az „utolsó csatlós” kérdéséhez. Egyrészt lassan elfogadták a fogalom differenciáltabb használatát, az addig elhanyagolt második világháborús (kommunista) ellenállás szisztematikus kutatását, de nem szívesen mondtak le a csaknem húsz évig használt sztereotípiá használatáról sem. A kádári vezetésnek – mely az 1980-as évek második feléig, érdektelenségből, geopolitikai, gazdasági stb. megfontolások miatt vajmi keveset tett a határon túli magyar kisebbségek védelméért – időnként kifejezetten „jól jött” a „bűnös magyar nép” képének felemlegetése. Ha ugyanis a magyarság „bűnös”, akkor nincs joga arra, hogy felszólaljon a határon túli magyar kisebbségek érdekében. Illyés pontosan látta ezt, ezért írta meg drá-

39 Illyés Gyula: *Iránytűvel*. Második kötet. Budapest, 1975, Szépirodalmi Könyvkiadó, 722–724.

40 Görömbei András: A drámairó Illyés Gyula. *Alföld*, 1985, 9, 43–63, 48–49.

41 Vasy Géza: Ítélet nincs. Illyés Gyula: Ítélet előtt. *Kortárs*, 2015, 6, 92–99, 94.

42 Ungváry Krisztián: Mozgásterék és kényszerpályák. Az MTA és az ELTE tudósai az állambiztonság célkeresztjében. In *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó, 73–99, 80–87.

43 Pamlényi Ervin: *Önismeret és illúzió*, i. m.

máját, de más fórumokon (pl. interjúkban, tévéműsorokban)⁴⁴ is felszólalt a hamis vád ellen. Naplói is tanúsítják, hogy komolyan foglalkoztatta a kérdés.⁴⁵

Ílyésen kívül még számos olyan magyar írótl említhetünk, akik tollat ragadtak népük védelméért. Boldizsár Iván már közvetlenül a világháború után cikksozortatot írt az *Új Magyarországba* a honi ellenállási mozgalmakról, bizonyítva, hogy hazánk nem volt a „kilencmillió fasiszta országa”.⁴⁶ Mások is – pl. Balogh Edgár, Cseres Tibor, Dobozy Imre, Fekete Sándor, Száraz György, Tüskés Tibor stb. – kísérletet tettek a „nemzeti bűnbak szerep” átértékelésére.⁴⁷ Néhányan egész regényeket szenteltek azért, hogy megcáfolják az „utolsó csatlós” vádját. Balázs József 1977-ben *Az ártatlan* című művében utasította el a kollektív bűnöség hangsúlyozását, míg Simonffy András 1981-es sikerkönyvében, a *Kompország katonái – Történelmi kollázsregény* című alkotásával állított emléket a humánus, Horthy alatt szolgáló magyar katonatiszteknek, köztük saját apjának is.⁴⁸

Ám nem minden írónknak érezte szükségét annak, hogy tisztázza a problémát. Néhányan – rosszul megfogalmazott nyilatkozatokkal, átgondolatlan fogalmazással – szándékkal vagy anélkül, de hozzájárultak a sztereotípiaterjedéséhez. Egyesek talán bele se gondoltak, hogy milyen kárt okozhatnak azzal, ha többes szám első személyben írják: „mi voltunk Hitlerék utolsó csatlósai”.⁴⁹ S akadtak olyanok is, akik meglehetősen következtlenül használták a fogalmat. Darvas József például az elsők között gyűjtötte össze a háború alatti hazai ellenállás dokumentumait, s dolgozta bele a *Város az ingoványon* című, valós emlékeket is tartalmazó művébe.⁵⁰ Ugyanakkor ő volt az is, aki 1957-ben „nemzeti szégyenünknak” nevezte azt, hogy „Európában mi voltunk

44 Andódy Tibor: Találkozás Illyés Gyulával. *Békés Megyei Népiújság*, 1980. április 13., 9; Történelem, haza, ifjúság. Feledy Péter tévériportja. *Alföld*, 1980, 5, 65–76, 74.

45 Illyés Gyula: Naplójegyzetek, 1976. *Kortárs*, 1990, 8, 84–92, 87; Illyés Gyula: Naplójegyzetek, 1977. *Kortárs*, 1991, 3, 3–13, 8; Illyés Gyula: Naplójegyzetek, 1980. *Kortárs*, 1992, 12, 73–85, 84.

46 Az írásokat később, 1946-ban egybefűzve kiadták *A másik Magyarország. A magyar ellenállási mozgalom története* címmel, Boldizsár Iván: Március tizenkilencedike, i. m. 768.

47 Tüskés Tibor: Kérdések a hazáról. *Dunántúli Napló*, 1970. március 15., 6; Cseres Tibor: *Elvesztett és megőrzött képek*. Budapest, 1978, Magvető Könyvkiadó; Fekete Sándor: Szégyen, vér-fényben. *Új Tükör*, 1979. április 29., 5; Olasz Sándor: Szolgálatban. *Alföld*, 1980, 3, 82–83; Száraz György: A tábornok VIII. *Életünk*, 1981, 11, 899–920, 899–900; Kövesdi János: Irodalmak kölcsönössége (Interjú Dobozy Imrével). *Irodalmi Szemle*, 1982, 9, 849–853, 851.

48 Simon Zoltán: Egy rendhagyó könyv – két nézetből. Simonffy András: *Kompország katonái*. *Alföld*, 1981, 8, 75–77; G. I.: „A mesék elmaradtak.” Beszélgetés Simonffy Andrásal. *Somogyi Néplap*, 1982. március 27., 6; Vasy Géza: „Magyarnak számkivetve.” Balázs József Magyarok című regénye és fogadtatása. *Forrás*, 2004, 12, 43–52, 48.

49 Veres Péter: Hogyan lettem miniszterre? *Új Írás*, 1968, 9, 19–37, 23; Körmendi Judit: A Névtelen levelekről. Illés Endrével a Madách Színházban. *Film, Színház, Muzsika*, 1974. január 5., 14–15, 14.

50 Pintér István: Adalékok a magyar ellenállási mozgalom historiográfiájához. *Történelmi Szemle*, 1973, 3–4, 330–338, 332.

Hitler utolsó csatlósa”.⁵¹ Ám a hatvanas évek végén újfent szembeszállt a káros általánosítással.⁵²

A szembeszállásra szükség is volt, ugyanis a sajtóban még volt rá példa, hogy a szerzők az egész országra kiterjesztve használták a stigmát.⁵³ Ám ellenpéldákat is lehet hozni: 1980 márciusában Molnár Zoltán arról írt, hogy a magyar nép „semmiképpen nem vállalhatja a neki szánt, sokáig és sokat emlegetett »Hitler utolsó csatlósa« szerepet”.⁵⁴ A *Magyar Nemzet* munkatársa pedig 1981-ben úgy beszélt az „utolsó csatlós” kifejezésről, mint olyan címkéről, amely semmiképpen sem lehet alkalmas egy nép önjellemzésére.⁵⁵

A hetvenes évektől már a filmművészet is igyekezett hozzájárulni a valós magyar történelmi önkép kialakításához. Az „utolsó csatlós” legendájával Lugossy László játékfilmje, az *Azonosítás* (1976) éppúgy szembeszállt, mint a pécsi körzeti stúdió munkatársai által készített 45 perces dokumentumfilm, a *Katonalevelek* (1980).⁵⁶ A legnagyobb hatású mű azonban Sára Sándor nevéhez fűződik, aki módszeresen felkutatta és meginterjúvolta a második világháborúban részt vett idős bakákat, tábori lelkészeket, hadseregpáncsnokokat, munkaszolgálatosokat. A 25 részesre tervezett *Krónika* című dokumentumfilmsorozat vetítését ugyan néhány epizód sugárzása után – szovjet nyomásra – leállította az MTV, s az egyes részekből összevágott filmváltozatot, a *Pergőtűzet* is csak egyetlen mozi vetíthette rövid ideig (könyvváltozatát pedig bezúzták). Az alkotás azonban így is komoly előrelépést jelentett, nagyon sokat tett a közgondolkodás egészséges formálásáért.⁵⁷

A történelemszakma sem maradt adós az állásfoglalásokkal. Az 1978. december 1–2-án Salgótarjánban, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Partizánszövetség által szervezett, a magyar antifasiszta törekvéseket bemutató konferencián többen – egykori ellenállók és szaktörténészek egyaránt – érintették a problémát. Vas Zoltán elutasította „a flagelláns ízű, a bűnököt magunkra vevő »utolsó csatlós« kifejezés használatát”. Szerinte ez esetleg Horthyról mondható el. Majd kijelentette, hogy nemcsak a partizánok folytattak ellenállást, hanem a Szovjetunióba került magyar katonák is, s felidézte ezzel kapcsolatos emléket. (Vas ugyanis Rákosi-kori politikai karrierje előtt a Vörös Hadsereg propagandistájaként dolgozott.) Az egykori partizán, Orfanidesz Lukács

51 Darvas József: Előszó (II). *Kortárs*, 1957, 4, 593–618, 600.

52 Bézi Richárd – Molnár Károly: Nemzet és identitás. *Honvédségi Szemle*, 1985, 8, 104–109, 104.

53 Pl. Várkonyi Endre: Hátizsák, 1945. Schönherz dedikált rajza. Vörös sportnapok Gödön. *Magyarország*, 1975. augusztus 10., 21; Pethő Tibor: Küldetésünk. *Magyar Nemzet*, 1977. december 25., 5.

54 Molnár Zoltán: Jelenünk és múltunk pillérei. *Somogyi Néplap*, 1980. március 16., 6.

55 Lökös Zoltán: Önismeretünk útján. *Magyar Nemzet*, 1981. június 14., 5.

56 Apáti Miklós: Új filmek a mozik műsorán: Utóvédharcok. *Film, Színház, Muzsika*, 1976. április 10., 8–9; *Katonalevelek. Tolna Megyei Népújság*, 1980. március 25., 12.

57 Sárközy Réka: *A befejezetlen múlt filmjei*, i. m. 322–324; Pintér Judit: A történelem – és a képek – sodrásában. Sára Sándor pályaképe, II. rész. *Kortárs*, 2016, 3, 80–91, 88.

is megosztotta élményeit a hallgatósággal, s a partizánok nevében ő is elítélte az „utolsó csatlós” szégyenbélyeg használatát. Más háborús veteránok arra panaszkodtak, hogy hiába jelentkeztek 1942 után a szovjet hadifogságban antifasiszta tevékenységre, hazakerülve a magyar állam nem méltányolta, inkább megbélyegezte őket. Pintér István hangsúlyozta, hogy az 1944–1945-ös magyarországi ellenállás felnagyítása éppen úgy helytelen, mint lekicsinylése. Korom Mihály bírálta *A magyar munkásmozgalom története, 1868–1976* című tankönyvet, amelyben mindössze 26 oldal foglalkozott a magyar ellenállással. Többen hangzottak, hogy az 1945 elején megkötött fegyverszünet után szovjet segítséggel létrehozott magyar hadseregről helytelen, torz képet alakított ki a történetírás.⁵⁸

Az egyre határozottabb formát öltő, a magyar ellenállást érintő kutatásokkal hatékonyan lehetett gyengíteni az „utolsó csatlós” hamis képét. Az egyik legfontosabb könyvet e téren M. Kiss Sándor és Vitányi Iván írta meg *A magyar diákok szabadságfrontja* címmel. Az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága által kiadott 1983-as mű volt az első, amely részletesen elemezte Révai 1946-os, az „utolsó csatlós elméletet” népszerűsítő cikkét. A szerzőpáros rámutatott arra, hogy „A magyarkodók ellen” című írás szerzője szándékosan összehasonlotta az 1944. március 19. előtti, a német megszállás alatti és a Szálasi-féle magyar államot, pedig ezeket nem lehet egy mércével mérni, hiszen Magyarország 1944. március 19. után lényegében bábállammá vált (akkor is, ha Horthy személyében volt némi folytonosság a megszállás előtti magyar politikai rendszerrel – a kormányzót ugyanis csak 1944. október 15-én mondatták le). A szerzők rámutattak arra is, hogy amikor Révai „Hitler utolsó csatlósáról” beszélt, akkor „két különböző minőséget” csúsztatott egymásra. „Az állami tevékenységet és a nép tevékenységét. Egyrészt elmarasztalja az államot, hivatkozva a Horthy-Kállay-féle politikára, s ezzel nem Badoglio olasz államát, hanem az olasz partizánokat, a norvég hazafiakat stb. állítja szembe, meg sem kísérelve a nemzeti sajátosságok, a lehetőségek, a politikai szituációk vizsgálatát” – írták.⁵⁹ M. Kiss Sándor más fórumokon is igyekezett felhívni a figyelmet arra, hogy a fegyveres partizánvétekezés mellett sok egyéb formája is volt az ellenállásnak, s hogy elfogadhatatlan az „utolsó csatlós nemzet” kifejezés fenntartása.⁶⁰

Más XX. századdal foglalkozó történészek is osztották ezt a nézetet. Balogh Sándor felhívta a figyelmet a sztereotípiára magyar kisebbségeket is sújtó hatására: „...még ma is – nem is ritkán – találkozunk olyan vélekedéssel, amely a II. világháborúval kapcsolatos Magyarországot mint utolsó csatlósta tartja számon.

58 Gazsi József: Tudományos konferencia a magyar antifasiszta ellenállásról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979, 2, 345–350.

59 M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. Budapest, 1983, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 147–148.

60 Józsa György Gábor: Az ellenállás változatai. Beszélgetés M. Kiss Sándor történésszel. *Magyar Nemzet*, 1980. május 25., 9; M. Kiss Sándor: Hej, Kompország! *Mozgó Világ*, 1981, 11, 7–14.

Ez a felfogás végső soron a kollektív felelősség elvéből és a II. világháború után érvényesülő gyakorlatából fakad. Ennek következményei igazán a határainkon kívül élő magyar nemzetiségi lakosságot sújtották.⁶¹ Karsai Elek is cáfolta a „fasiszta nép,” az „utolsó csatlós” teóriáját, de emellett hangsúlyozta: „a Sztójay-kormánynak és a magyar államigazgatás, a rendőrség, a csendőrség bizonyos elemeinek felelősségét senki sem vitathatja”.⁶² Azok a nagy tekintélyű történészek (pl. Benda Kálmán, Kosáry Domokos) is hamis és káros általánosításnak minősítették a fogalmat, akik ugyan nem a korszakkal foglalkoztak, de kortársként maguk is átérték a második világegést.⁶³

Érdekes álláspontot képviselt a kérdést illetően Ránki György, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese. Ő volt az, aki bevezette a Magyarország, a „vonakodó csatlós” fogalmát az „utolsó csatlós” mellé.⁶⁴ Ránki úgy vélte, hogy a „vonakodó” és az „utolsó” csatlós fogalmai tükrözik a két szélsőséges véleményt a témában. Úgy vélte, hogy az utolsó csatlós „megbélyegző és leegyszerűsítő” nézet, ha a világháborús magyar külpolitikát vizsgáljuk, ugyanakkor úgy vélte: 1942–1944 között még „vonakodó csatlós” volt Magyarország, míg 1944. március 19. után „olyan pozícióba süllyedt, melyre az utolsó csatlós kifejezés sem nélkülözi a valóságelemet [...]”.⁶⁵ Szövegének kontextusa azonban arra utal, hogy ő nem a teljes magyar társadalmat, hanem annak politikai elitjét tartotta „utolsó csatlósnak”.⁶⁶

Az 1980-as évekre tehát a történészszakma jelentős része egyértelműen elutasította az utolsó csatlós stigmáját, s a legtöbb kutató is – ha használta – akkor az 1941–1944 közötti magyar külpolitikára szűkítette a fogalmat, s nem az egész országra. (Akadtak kivételek is, pl. a fővárosról írott szintézis zárszava.)⁶⁷ Az MTA Történettudományi Intézetében készült hatalmas összefoglalás, a „Magyarország története” sorozat 8/2-es kötete, a világháborús részvétel kapcsán nem is írt „utolsó csatlósról”, a „vonakodó csatlós” fogalmát használta (nem

61 Császár Nagy László: Az ismerkedés. *Magyar Nemzet*, 1981. január 5., 7.

62 Lengyel András: Memento mori. *Somogyi Néplap*, 1984. május 19., 5.

63 A történelem hasznáról. *JelKép*, 1983, 3, 104–114, 108–109; Sulyok Erzsébet: „...a történelem árnyalatait ismerni.” *Délmagyarország*, 1985. április 4., 7.

64 A kifejezést az egykori budapesti amerikai követ, John Flournoy Montgomery *Hungary the Unwilling Satellite* című 1947-es visszaemlékezéséből vette át. Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1983, Magvető Könyvkiadó, 519. Montgomery memoárja a rendszerváltás után magyarul is megjelent *Magyarország, a vonakodó csatlós* címmel 1993-ban, majd 2004-ben is.

65 Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*, i. m. 475, 480.

66 Ránki ezzel kapcsolatos nézeteinek korszerű kritikáját adja: Zeidler Miklós: *Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerkesztette Romsics Ignác. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 162–205, 162–167.

67 Nagy Lajos: *Epilógus. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Szerkesztette: Horváth Miklós. [Budapest], 1980, Budapest Főváros Tanácsa, 619–628, 622.

véletlenül, a második világháborúval kapcsolatos fejezeteket – Juhász Gyula mellett – főleg Ránki György írta),⁶⁸ ráadásul a korábbi szintézisekhez képest sokkal árnyaltabb képet festett hazánk világháborús részvételéről.⁶⁹

A történettudománynak is komoly érdemei voltak abban, hogy a „csatlósztereotípiát” végre háttérbe szorult az 1980-as évekre. Sőt egyre több írás hívta fel a figyelmet arra a mentális károkozásra, amit a kifejezés terjesztése okozott. Czeizel Endre így írt az *Alföld* 1982/5. számában: az 1950-es években „a korábbi sovinszta túlkapásokkal szemben a magyarságtudatot elhallgattatták, sőt bizonyos büntudattal (a fasiszta Németország utolsó csatlósa, »vétkesek közt cinkos, aki néma« és így részvétel hatmillió zsidó kiirtásában stb.) helyettesítették. Ez azután nemcsak a magyarságtudat megfakulásához, hanem szinte szégyenléséhez vezetett.”⁷⁰ „Az utolsó csatlós – ideje volna már egyszer s mindenkorra ezt az enyhén szólva sommás és igaztalan bélyeget árnyaltabb és a valóságnak megfelelő jellemzéssel felváltani” – írta a *Magyar Nemzet* munkatársa 1984-ben.⁷¹ Ugyanebben a lapban írta egy másik szerző 1987-ben, hogy „A mai harmincasok-negyvenesek nemzedékének egy része önbizalomhiányban szenved. Az ehhez a korosztályhoz tartozókat büntudat kísérte végig életükön. Már az általános iskolában meg kellett élniök az alávaló nemzethez való tartozás tudatát, annak az ötvenes évek elején megfogalmazott tanításnak a túlhangsúlyozása miatt, mely szerint »az utolsó csatlósok« nem is igen érdemesek a jobb sorsra.”⁷² Még a párt-, vagy tanácsai szervek alkalmazottai is elutasították a kifejezést.⁷³ Néhányan még azt is felvetették, hogy belföldi és külföldi problémákat is okozott az igaztalan vád évtizedekig tartó hangoztatása: „Él még az ország világháborús szerepéből, a vesztes ország lelki tehertételeiből, az »utolsó csatlós« hamis minősítéséből eredő és meglehetősen hosszú utóéletéből adódó szégyenérzet, identitászavar, amelyet Magyarország mai nemzetközi elismertsége, tekintélye sem tudott teljesen ellensúlyozni.”⁷⁴

68 *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945.* Főszerkesztő: Ránki György. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 1044–1216.

69 Vö. Szinai Miklós: Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam (1942–1944). Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. *Magyar Tudomány*, 1992, 7, 887–890, 889.

70 Czeizel Endre: A magyarság genetikája. *Alföld*, 1982, 5, 29–51, 47. Hasonlóan írt ugyanebben a lapban néhány évvel később Pomogáts Béla „Szabó Dezső öröksége. Király István tanulmányának margójára” (*Alföld*, 1987, 4, 55–62, 61) című írásában.

71 Javorniczky István: Kései emlékezés. *Magyar Diákok Szabadságfrontja. Magyar Nemzet*, 1984. november 17., 7.

72 Császár Nagy László: Mozgástér. *Magyar Nemzet*, 1987. december 15., 1.

73 Ld. pl. MNL Somogy Megyei Levéltára, XXXV. 1. c. 167. ó. e. Javaslat hazánk felszabadulása 40. évfordulójának megünneplésére (1984. április 18.), 193.

74 MNL Nógrád Megyei Levéltára, XXXV. 51. c. 768. ó. e. Felszabadulásunk 40. évfordulójához kapcsolódó politikai, ideológiai munka tapasztalatai Nógrád megyében (1985. május 30.), 29.

Az „utolsó csatlós” fogalom használata a rendszerváltozás után

Az 1989–1990-es fordulat, a szocializmus bukása többek között arra is lehetőséget adott, hogy a magyarság végre ideológiai kötöttségektől mentesen feldolgozhassa a második világháborús traumáit. Föltétlenül pozitívnak tekinthető, hogy a korábban tabuként kezelt (vagy legalábbis a hatalom által nem „kedvelt”) témák kutatási korlátozásai megszűntek, sőt megnyíltak addig elzárt levéltárak is a történész céh előtt. Óriási lendületet kapott a második világháború, a Holokauszt, a kommunista diktatúra kutatása, s ez érintette az „utolsó csatlós” kifejezést is.

Mint már szó volt róla, a történettudomány és rokontudományai már korábban elvetették a sztereotípiát. A rendszerváltást követően is elítélték a kifejezés általánosítását,⁷⁵ s ha leírták, általában jelezték, hogy azt nem az egész Magyarországra, hanem a politikai vezető rétegre értik.⁷⁶ Bár ritkán előfordultak kivételek is,⁷⁷ a szakma általában elutasította az „utolsó csatlós” leegyszerűsítő használatát, s távol tartotta magát a másik szélsőséges törekvéstől is, amely teljesen mellőzni akarta a magyar állami és katonai szervek, az egyes személyek valódi háborús és emberiségellenes bűneinek vizsgálatát, és indokolatlan heroizálásra törekedett.⁷⁸ Megjelent viszont egy új észrevétel az „utolsó csatlóssággal” kapcsolatban, nevezetesen az, hogy a kifejezés azért sem állja meg a helyét, mert más bábállamok (a Salói Köztársaság, Pavelić usztasa állama, Tiso Szlovák Köztársasága vagy éppen a Harmadik Birodalomhoz csatolt Ausztria) vezetői sokkal tovább kitartottak Hitler mellett, mint Horthy vagy a nyilasok. (Magát a gondolatot egyébként már Illyés is felvetette.)⁷⁹ Ez a nézet annyira népszerű volt,

75 Ld. pl. Glatz Ferenc: Politikus, magánember és a „korszak.” *História*, 1990, 5–6, 2; Rév István: Ellenforradalom. *Beszélő*, 1999, 4, 42–54, 49; Gere József: *Békében, háborúban. A balassagyarmati 23/II. gyalogzászlóalj története (1939–1945)*. Balassagyarmat, 2000, Nagy Iván Történelmi Kör, Nógrád Megyei Levéltár, 220–221.; Ormos Mária: A konzervatív politizálásról a Horthy-korszakban. *Múltunk*, 2002, 3–4, 476–496, 496; Zseliczky Béla: Adalékok Magyarországról és politikuskai jellemzéséhez a második világháborús szovjet dokumentumokban. *Múltunk*, 2002, 2, 190–210, 191; Szőke Domonkos: 1956 – jobb megértését keresve. *Levéltári Évkönyv XIV*. Szerkesztette G. Jakó Mariann, Veress László, Viga Gyula. Miskolc, 2006, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Herman Ottó Múzeum, 281–288. 282; Babucs Zoltán: A második világháború emlékezete. *Forrás*, 2011, 7–8, 39–48, 39 stb.

76 Szita Szabolcs: *A magyar tudomány és a szellemi élet mártírjai a Sopron vidéki állásépítésen 1944–1945-ben. Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerkesztette Környei Attila, G. Szende Katalin. Sopron, 1996, Soproni Múzeum Alapítvány, 359–368, 368.

77 Surján László: A szombathelyi népbíróság története. *Vas megyei levéltári füzetek 3. Előadások Vas megye történetéről*. Szerkesztette Tilcsik György. Szombathely, 1990, Vas Megyei Levéltár, 87–100, 98; Reményi Gyula: NATO-tagság: történelmi felelősség a jó döntés és a következetes cselekvés. *Hadtudomány*, 1997, 3, 3–12, 4–5.

78 Bővebben Rainer M. János: Kibeszélés mesterfokon. *Mozgó Világ*, 2007, 3, 110–112, különösen: 111.

79 Illyés Gyula: *Malom a Sédén*, i. m. 143.

hogy több különböző generációhoz tartozó történész is átvette.⁸⁰ Ormos Mária azonban még 1991-ben azt írta, hogy „gyerekes dolog” a nácik bábállandait így összevetni. Úgy vélte, hogy az ideológiai alapon megalkotott „utolsó csatlós” fogalma helytelen, s nem lehet erkölcsileg magasabb rendűnek minősíteni azokat az államokat, amelyek vezetői előbb léptek ki a háborúból azoknál, akik a „vég-ső kitartás” mellett tették le a garast. Ugyanis Ormos szerint a háborúból való kiugrásnak nem voltak objektív, minden államra nézve azonos feltételei. Magyarország sokkal nehezebb helyzetben volt, mint Románia, mert hazánkat Hitler minden erővel tartani akarta⁸¹ (1964-es előadásában Korom Mihály is utalt erre).

Az „utolsó csatlós” vádja azonban újabb impulzust kapott az 1990 után ismét felkorbácsolt „népi-urbánus”-vitában. Sajnos, nem egyszer volt arra példa, hogy a rendszerváltás utáni balliberális pártokkal szimpatizáló hazai és külföldi szerzők a magyarság „kollektív felelősségéről” írtak. Leginkább a holokauszttal kapcsolatos „össz nemzeti bűnről” cikkeztek.⁸² Ezek a szerzők általában ugyanazt a sémát követték, mint Révai József 1946-os cikkének írásakor, vagyis tudatosan összemosták a Horthy-korszak *egészét* a német megszállás időszakával, s közvetve vagy közvetlenül, de általában azt hangoztatták, hogy a magyar nemzet jogosan kapta meg az „utolsó csatlós” bélyeget.⁸³ Ezek a szerzők csúsztatásokkal, olykor hazugságokkal igyekeztek bizonyítani, hogy nemcsak a magyar állami szervek, hanem az egész nép is felelős volt 1944–1945-ben a népir-tásért, már csak azért is, mert tehetetlenül szemlélte azt. Sajnos a „másik oldal” is többször csúsztatással, kártékony általánosítással válaszolt.⁸⁴ Az emlékezet-

80 Gergely Attila: Az adósságok törlesztése a történettudományban. *Kapu*, 2002, 3, 71–73, 71–72; Glatz Ferenc: Osztrák semlegesség, Magyarország, nemzetközi erőter. Erkölcsi, katonai, gazdasági tényezők a történelemben. *História*, 2005, 5, 2, 31. 2; Turbucz Dávid: Kultusz és ellenkultusz. Legendák és tévhitek Horthy Miklósról. *Mozgó Világ*, 2012, 8–9, 19–26, 24; Horváth László: Észrevételek prof. dr. Prugberger Tamás reflexiójához (*Kapu*, 2013-10). *Kapu*, 2014, 6–7, 28–29, 29.

81 Ormos Mária: Magyarország az európai politikai életben 1900–1990. *Magyar Tudomány*, 1991, 5, 513–525, 522.

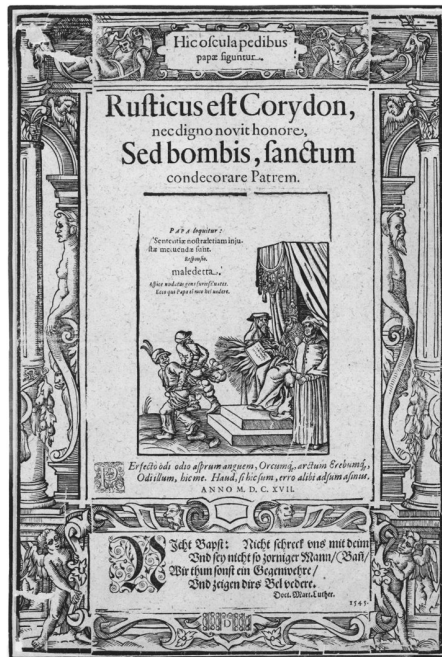
82 Randolph L. Braham: Magyarország és a Holokauszt. Erőfeszítések a múlt megszépítésére. *Beszélő*, 2002, 4, 62–82; Makray Imre: A „Nemzethalál” közelgő veszélye láttán mindig feltámad a „magyarban a MAGYAR”, s ezzel a REMÉNY... *Kapu*, 2013, 3, 5–11, 7; Székely József Iván: Lehet-e szép, ami hazug? *Szép Szó*, 2014. május 10., 1 stb.

83 A vádaskodások alatt különösen bizarr volt az, amikor Göncz Árpád köztársasági elnökre úgy hivatkoztak, mint „azon kevesek egyikére”, akik őszinte megbánást mutattak a magyarországi népirítással kapcsolatban (Randolph L. Braham: *Magyarország és a Holokauszt*, i. m. 82), miközben éppen az államfő nyilatkozta azt, hogy „Nem szeretem, ha azt mondják, hogy Magyarország az utolsó csatlós volt. Nem szeretem, ha nem tudja a világ azt, hogy mi az antifasiszta megmozdulásokban benne voltunk Szerbiában, Franciaországban, Szlovákiában, és tanúskodhatok arról, hogy Magyarországon is.” Kiss Andrej: Göncz Árpád határátkelőt nyitott. Államfő-találkozó Besztercebányán. *Népszava*, 1994. augusztus 29., 1, 9, 9.

84 Pl. Horváth László: A magyar nem bűnös, nem utolsó csatlós nemzet. Hozzászólás a Kommentár című folyóirat „Holokauszt: magyar tragédia” című blokkjához. *Kapu*, 2008. november-december, 21–24.

politika visszásságai sem segítették a higgadt párbeszéd megkezdését, sőt általában még mélyítették is a szembenálló felek közti szakadékot. Ebben az összes szabadon választott kormánynak felelőssége van, természetesen eltérő mértékben.

A Magyarország mint „Hitler utolsó csatlósa” súlyosan sértő, az elfogadhatatlan kollektív felelősséget sulykoló állítása elsősorban a Moszkvából hazatérő magyar kommunista emigráció miatt került be a hazai és nemzetközi köztudatba. Az aktuálpolitikai érdekeket szolgáló hamis állítással csaknem két évtizedig nem néztek, nem nézhettek szembe a hazai politikusok vagy értelmiségiek. Ezáltal a hazugság jelentős szerepet játszott nemzeti önképünk, nemzettudatunk rombolásában. Az ország nemzetközi megítélését is jelentősen, máig érezhetően rontotta,⁸⁵ igaz, 1956 után a magyarságról ismét pozitívabb kép alakult ki Nyugaton. Az „utolsó csatlós” sztereotípiája csaknem feledésbe merült a szocializmus végére, amikor a rendszerváltás után ismét aktuálpolitikai célok érdekében kezdték el alkalmazni. Napjainkra a történészszakma már teljesen elvetette, sajnálatos módon azonban a szélsőségesen pluralizálódott modern tömegmédiában időnként még mindig megjelenik.

85 S. Tóth László: Horthy: kollaboráns vagy pajzs? A *Le Monde* cikke a megszállásról. *Népszava*, 1994. március 31., 10; Deák István: A lengyel és a magyar Október. *Évkönyv*, V. 1996/1997. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 129–131, 130.